

Система "вчитель – учень/учні" як інтерактивне середовище копінг-поведінки підлітків

Ма Фу

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, м. Одеса, Україна
Corresponding author. E-mail: leonidvelitchenko@gmail.com

Paper received 06.02.20; Accepted for publication 24.02.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2020-220VIII88-13>

Анотація. Позиційна нерівність учасників педагогічної взаємодії, пов'язана з явищами емпатії, симпатії, антипатії в подіях уроків, є об'єктивною умовою для формування копінг-стратегій в учнів відповідно до їх особистісних установок. За допомогою методики Лазаруса-Фолкмена встановлено найбільші показники в шкалах "втеча – уникнення", "конфронтативний копінг" і "дистанціювання". Ці дані свідчать про тенденцію обстежених учнів уникати вирішення проблем, проявляти деяку агресивність і конфліктність в поведінці, дещо знецінюючи значимість виникаючих проблем. Підкреслюється значення системи "вчитель – учень/учні" як головної детермінант особистісного досвіду учнів, яка формує відповідні стилі співіснування у шкільному сьогоденні. Таке співіснування відтворює загальну картину соціалізаційних процесів, в яких учень відстоює своє намагання не тільки бути особистістю, але й особистістю певного типу, відповідної уявленню про суб'єктність власного "Я".

Ключові слова: педагогічна взаємодія, особистісний розвиток, копінг-поведінка, копінг-стратегії, підлітковий вік.

Педагогічна взаємодія пронизуючи всі сфери шкільного життя, впливає на розвиток учнів. Вона, зокрема, трактується як особистісний контакт вихователя і вихованця, в якому відбуваються розкриття і трансляція індивідуального "Я" кожного з учасників, що на практиці, на жаль, не є розповсюдженим явищем [17, с. 183]. Обов'язковим атрибутом педагогічної взаємодії є спілкування [5].

У педагогічній взаємодії вбачають ознаки: а) синергетичності в інтерактивних відношеннях суб'єктів навчального процесу, що конкретизуються у взаєминах, зв'язках, педагогічних вплив, взаєморозумінні, координації, кооперації [12, с. 76]; б) опосередкування соціально-психологічними процесами взаємин її учасників [18, с. 34]; в) позиційної нерівності, асиметричності і дисинхронності рівнів саморозвитку учасників [21]; г) певної системності впливів, зв'язків, відносин, узгоджених дій [2]; д) розвивального освітнього середовища [3].

Найбільш поширеними у педагогічній взаємодії є явища емпатії, симпатії, антипатії, індіферентності, амбівалентності, в яких вбачають ознаки психологічних механізмів її функціонування (І.Д. Бех, В.В. Радул [цит. за 10]).

Компонентами педагогічної взаємодії вважають: а) мотиваційно-ціннісний; б) структурно-функціональний; в) оперативно-технологічний; г) результативний. До останнього належать стійкі інтегративні особистісні і професійно значущі утворення учасників взаємодії [7].

Педагогічна взаємодія повинна ґрунтуватися на суб'єкт-суб'єктних зв'язках, що забезпечують емоційний комфорт, необхідний для здійснення суб'єктної активності за рахунок партнерських відносин з педагогом, прийняття учбової задачі і задоволення від її вирішення [8].

Цей далеко не повний список уявлень про сутнісні характеристики педагогічної взаємодії (див. Л.В. Базарова, 2006, С.А. Васильєв, 2014, І.В. Вачков, 2007, Л.К. Велитченко, 2005 та ін.) вказує не тільки на складну систему взаємозалежностей в ній як у системі, але і дає підставу судити про неї як безпосередню об'єктивну детермінанту суб'єктності учнів. В самому загальному

вигляді суб'єктності індивіда постає у вигляді відповідних регуляторів поведінки і діяльності, висхідних до процесів генералізації та узагальнення, присутніх у кожному акті суб'єкт-суб'єктних відносин.

Якщо виходити з того, що кожна інтерактивна ситуація містить у собі і нейтральне (стандартна послідовність дій), і емоційно насичене (необхідність вносити особистісні корективи), то ми, звичайно, знаходимо в ній діалектичні протиріччя, що призводять до відповідних узагальнень стосовно способів особистісної поведінки. Ці способи, накопичуючись у суб'єктивному досвіді, перетворюються на стійкі утворення, що визначають особливості поведінки у подальших інтеракціях. Ці утворення вказують не тільки на ознаки суб'єкт-об'єктних відносин, але й на стійкі тенденції до переваги таких способів поведінки, які найбільшою мірою відповідають рисам суб'єктивної реальності індивіда, де центральне місце займає переживання індивідом своєї суб'єктності – свого "Я".

Сказане дає підставу для судження про те, що обставини педагогічної взаємодії є об'єктивною умовою для формування копінг-стратегій у значенні внутрішніх регуляторів поведінки і копінг-поведінки як зовнішнього прояву, залежить від атрибутів конкретної ситуації. Однак, в цьому особливому («разовому») протеканні проявляється і типове, що приводить в кінцевому підсумку до типових результатів, які в подальшому перетворюються на відповідні факти, що входять у зміст особистого досвіду.

У зв'язку з викладеним напрошується висновок про таку організацію педагогічної взаємодії, в якій було б враховано значення позитивного особистого досвіду учнів, що є наслідком позитивних педагогічних дій вчителя (вчителів). Можна також вважати, що особливості копінг-стратегій учнів є узагальненою характеристикою ситуацій педагогічної взаємодії.

Копінг-поведінка визначається такими чинниками, як: а) когнітивні конструкти (Р. Лазарус, С. Фолкмен); б) особистісні змінні (П. Коста, Р. Мак-Крей); в) індивідуальна поведінка в ситуації (У. Лер, Х. Томе) [цит. за 20]. У копінг-поведінці вбачають ознаки психологічного захисту від стресу, що переживається в тій чи ін-

шій ситуації [8]. Копінг-стратегії в поєднанні з психологічними захистами позначаються терміном "поведінка подолання" [1]. Така поведінка допомагає людині адаптуватися до вимог ситуації [13], спираючись на відповідні когнітивні і поведінкові зусилля [16], а також на оцінку власних ресурсів [4], особистісних уподобань, мотиваційних ієрархій, способів вирішення [11]. Вона орієнтована або на вирішення проблеми (проблемно-орієнтований стиль), або на зміну ставлення до неї (емоційно орієнтований стиль), або на відхід від неї (усунення негативних емоцій) [15, 16].

Копінг виконує такі найбільш важливі функції, як подолання негативних емоцій та регулювання ситуації. Для вивчення його особливостей зазвичай застосовують методики для опису дій в ситуаціях: а) специфічних (інтеріндивідуальні вимірювання відповідей на певну напружену ситуацію); б) в стресових (інтраіндивідуальні вимірювання стійких характеристик особистості, незалежні від середовищних вимог).

Серед існуючих методик найбільш часто використовуваною методикою є методика Р. Лазаруса і С.Фолкмена, яка спрямована на діагностику таких стратегій подолання, як проблемно-фокусований і емоційно-фокусований копінг.

Психометрична перевірка цієї методики [13] дала можливість отримати наступні шкали: 1) конфронтативний копінг (агресивні зусилля по зміні ситуації, певна ступінь ворожості, готовності до ризику); 2) дистанціювання (відділення від ситуації і зменшення її значущості); 3) самоконтроль (регулювання почуттів і дій); 4) пошук соціальної підтримки (інформаційна, дієва і емоційна підтримка від інших людей); 5) прийняття відповідальності (ставлення до себе як до причини проблеми і майбутнього рішення); 6) втеча – уникнення (відхід від проблеми); 7) планування вирішення проблеми (прагнення до зміни ситуації, проблеми); 8) позитивна переоцінка (прагнення знайти щось позитивне для себе).

У пілотажному дослідженні копінг-поведінки підлітків з використанням методики Лазаруса-Фолкмена встановлено, що найбільші середні значення спостерігаються у показниках шкали "втеча – уникнення" (8а – 58.8, 8б – 61.7, 8г – 58.9). Ці дані свідчать про тенденцію обстежених учнів уникати вирішення проблем за рахунок невизнання її існування, що в деякому сенсі перекидає стан справ, тим самим сприяючи невірним узагальненням.

Звертають на себе увагу середні значення показників за шкалою "конфронтативний копінг" (8а – 54.6, 8б – 59.0), які наводять на думку про певну агресивність та конфліктність поведінки, спрямованої не на вирішення проблеми, а на мимовільне емоційне відреагування, що відбувається за зразками, закріпленими у минулому досвіді з відповідними позитивними/негативними нюансуваннями. Ця обставина вказує на надзвичайно важливість спостережуваних зразків педагогічно доцільної поведінки вчителя, яка ґрунтується на відповідних нормах та правилах міжособистісного спілкування.

Середні значення показників за шкалою «дистанціювання» (8а – 53.8, 8б – 57.5, 8г – 55.9), що трохи менше попередніх двох, але більше, ніж інші показ-

ники, дають підставу вважати наявність у учнів тенденції до певного знецінення значущості проблеми, що виникає. Таке знецінення заважає формуванню проблемно-орієнтованих патернів конструктивної поведінки у соціальній взаємодії взагалі та у педагогічній взаємодії, зокрема.

Незважаючи на те, що середні значення показників за всіма шкалами відрізняються, хоча і незначно, в цілому всі вони знаходяться в зоні *помірного* використання копінг-стратегій. Саме ознака помірності вказує на *незавершеність* процесу вироблення власного набору копінг-стратегій і, отже, достатню поступливість по відношенню до впливів педагогічної взаємодії.

Розглядаючи копінг-поведінку у складі педагогічної взаємодії як таку, що існує на перетині суб'єктивної та об'єктивної реальності, доходимо висновку про значущість мовленнєвих подій в об'єктивній дійсності уроку (уроків), де мовлення вчителя знаходить відповідний відгук у внутрішньому мовленні учнів, породжуючи тим самим деякий уявний квазі-діалог кожного учня з вчителем. На нашу думку, саме такі квазі-діалоги з вчителем на уроці є механізмом формування копінг-стратегій в учнів за рахунок виникнення внутрішнього мовлення у відповідь.

Трактування педагогічної взаємодії у термінах суб'єкт-суб'єктних відносин вказує на необхідність залучення до схеми «суб'єкт – суб'єкт» поняття спільного об'єкту – мовленнєвого опосередкування у вигляді тексту-дискурсу, що створюється у тематичному просторі уроку.

Дидактичними функціями мови вчителя є *мотивація, подача знань, залучення уваги, постановка завдань, управління інтелектуальною діяльністю, перенесення знань і умінь на новий матеріал, контроль, забезпечення зворотного зв'язку*. Вони здійснюються за допомогою висловлювань (твердження, позначення, визначення, обґрунтування, роз'яснення [14]. Найбільше у мовленні вчителя представлені повідомлення (58,8%), твердження (17,4%), обґрунтування (17,4%), визначення (6%) [6]. 2/3 уроку займає говоріння, більша частина якого – це мовлення вчителя, яке пов'язане з поясненням, зауваженнями, оцінюванням відповідей учнів [19, с. 129].

Загальне уявлення про мовленнєвий перебіг уроку можна отримати за допомогою відповідей учнів на питання про особливості: 1) *ставлення* вчителів до учнів ("Мені здається, що вчителі добре до мене ставляться", "Учителі на уроці показують свою прихильність до учнів", "Мені здається, що мої очікування відносно доброзичливих контактів з учителями збуваються"); 2) *вираження* ставлення в їхньому мовленні ("Буває, що слова вчителя боляче ранять мене", "Мені здається, що в спілкуванні з учителями конфлікти неминучі"); 3) *експресивного* мовлення вчителів ("Мені здається, що вчитель говорить занадто складно", "В мовленні вчителя є слова, які мені незрозумілі", "Мені здається, що вчителі розмовляють на їхній власній, вчительській, мові"); 4) *імпресивного* мовлення учнів ("Пояснення вчителя на уроці мені здається незрозумілим", "Мене дратує моя власна нетямущість на уроці"); 5) сподівань на *діалогічність* уроку ("Мені хочеться, щоб на уроці вчителі частіше зверталися до мене", "Буває, що я думкою раджуся, сперечаюся, розмовляю з учителем,

який мені чимось подобається", "Буває, що на уроці мені хочеться перепитати вчителя").

Кожний компонент цієї схеми може бути уточнений шляхом використання ознак ставлення та вираження – «ставлення | суб'єкт | вираження». Отже, з об'єктивного боку педагогічна взаємодія постає як контекст обопільних «виражень», які не тільки спираються на комунікативний досвід вчителя та кожного з учнів, в якому віддзеркалюється учнівська та вчительська субкультури, але й диктуються подіями уроку.

Висновок. Зазначене наводить на думку про систему "вчитель – учень/учні" як головну детермінанту особистісного досвіду учнів, яка формує відповідні стилі співіснування у шкільному сьогоденні. Таке співіснування відтворює загальну картину соціалізаційних процесів, в яких учень відстоює своє намагання не тільки бути особистістю, але й особистістю певного типу відповідної уявленню про суб'єктність власного "Я". У цих процесах присутні такі різноспрямовані тенденції, як бути схожим на інших, де індивід засвоює форми поведінки, типові для оточення, і бути не схо-

жим на інших, відстоюючи своє право на індивідуальність. Вважаємо, що зазначена обставина містить в собі основне протиріччя особистісного розвитку взагалі і особистісного розвитку в підлітковому віці, зокрема.

Такі копінг-стратегії, як "втеча – уникнення", "конфронтативний копінг" та "дистанціювання", вказуючи на особливості педагогічної взаємодії у конкретних обставинах навчального закладу, все ж таки свідчать про певні закономірні обставини підліткового віку, пов'язані в першу чергу з динамічністю особистісного розвитку, відкритого для нових прикладів результативної поведінки. Там, де виникає переживання стану неуспішності в тій чи іншій ситуації, виникає природне бажання вийти з неї з наміром взяти "відстрочку" для знаходження прийняттого варіанту поведінки. Там, де відчувається певне посягання на сформоване уявлення про своє "Я", виникає конфронтативна реакція на ситуацію, супроводжувана прагненням дистанціюватися від тієї чи іншої проблеми за рахунок зниження її суб'єктивної значущості.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абитов И.Р., Менделевич В.Д. Особенности совладающего поведения при психосоматических и невротических расстройствах. *Вестник психиатрии и психологии Чувашии*. 2008. №4. С. 35 – 49.
2. Васильев С.А. Активизация педагогического взаимодействия школы и семьи в физическом воспитании младшего школьного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Чувашский гос. пед. университет имени И. Я. Яковлева. Чебоксары, 2014. 26 с.
3. Горбачева Н.А. Подготовка учителей к развивающему педагогическому взаимодействию с учащимися в образовательных учреждениях: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Коломенский гос. пед. ин-т. Коломна, 2000, 199 с.
4. Журавлев А.Л., Сергиенко Е.А. Стресс, выгорание, совладание в современном контексте. М: Институт психологии РАН, 2011. 365 с.
5. Заброцкий М. М. Педагогічна взаємодія: екологічний вимір. *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2006. Т. 7, вип. 9. С. 77 – 84.
6. Зінченко Л.М. Психологічні особливості інтелектуально-мовленнєвого компоненту педагогічної діяльності: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.07 / Український державний педагогічний інститут імені М.П. Драгоманова. К., 1994. 24 с.
7. Измайлова М.А. Педагогическое взаимодействие как фактор повышения качества подготовки специалистов в среднем специальном учебном заведении: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Шуйский гос. пед. ун-т. Шуя, 2005. 244 с.
8. Ильичёва В. А. Влияние характера педагогического взаимодействия преподавателя и студентов на профессионально-личностное развитие будущего учителя: дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / Череповец. гос. ун-т. Череповец, 2000. 198 с.
9. Киришбаум С.И. Психологическая защита. М.: Смысл, 2000. 182 с.
10. Ковальчук З. Структурно-функціональна семантика категорії «взаємодія» в педагогічній психології. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2013. № 2. С. 137 – 143.
11. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений. М.: Аспект Пресс, 2003. 286 с.
12. Коротаева Е.В. Педагогическое взаимодействие: становление дефиниции. *Педагогическое образование*. 2007. №1. С. 73 – 82.
13. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы. Кострома: Авантитул, 2007. 60 с.
14. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. М.: Знание, 1979. 48 с.
15. Либина А.В. Совладающий интеллект. М.: Эксмо, 2008. 400 с.
16. Малиновская Е.Л. Совладающее поведение как предмет исследования психологии личности. *Вестник университета Российской академии образования*. 2016. №2. С. 134 – 138.
17. Педагогический словарь: учеб. пособ для студ. высш. учеб. заведений / [В.И.Загвязинский, А.Ф.Закирова, Т.А.Строкова и др.] / под ред. В.И.Загвязинского, А.Ф.Закировой. М.: Издательский центр «Академия», 2008. 352 с.
18. Подберезський М. К. Характеристика особливостей педагогічної взаємодії. *Вісник Дніпропетровського ун-ту ім. Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». 2011. № 2. С. 31–36.
19. Стоунс Э. Психопедагогика. Психологическая теория и практика обучения: пер. с англ. / под ред. Н.Ф.Тальзиной. М.: Педагогика, 1984. 472 с.
20. Трущенко М.Н. Проблема совладающего поведения в психологической литературе. *Психологические науки: теория и практика*: материалы междунар. науч. конф. М.: Буки-Веди, 2012. С. 13 -16.
21. Федотова Е.Л. Педагогическое взаимодействие как фактор личностного саморазвития учащихся и учителя: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 / Иркутск. гос. пед. ун-т, Иркутск, 1998. 387 с.

REFERENCES

1. Abitov I.R., Mendelovich V.D. Features of coping behavior in psychosomatic and neurotic disorders. *Bulletin of psychiatry and psychology of Chuvashia*. 2008. No 4. Pp. 35 – 49. [in Russian]
2. Vasiljev S.A. Activation of pedagogical interaction between school and family in physical education of primary school age: extended abstract of the candidate's thesis: 13.00.01 / Chuvash state pedagogical University named after I. Ya. Yakovlev. Cheboksary, 2014. 26 pp. [in Russian]

3. Gorbachova N.A. Preparing teachers for developing pedagogical interaction with students in educational institutions: candidate's thesis: 13.00.01 / Kolomna state pedagogical Institute. Kolomna, 2000, 199 pp. [in Russian]
4. Zhuravlev A. L., Sergienko E. A. Stress, burnout, and coping in the modern context. M: Institute of psychology PAH, 2011. 365 pp. [in Russian]
5. Zabrocki M. M. Pedagogical interaction: the environmental dimension. Actual problems of psychology. Environmental psychology: collection of scientific papers Of the Institute of psychology named After G. S. Kostyuk of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kiev, 2006. Volume 7, No 9. Pp. 77 – 84.
6. Zinchenko L. M. psychological features of the intellectual-speech component of pedagogical activity: extended abstract of the candidate's thesis: 19.00.07 / Ukrainian state pedagogical Institute named after M. P. Dragomanov. Kiev, 1994. 24 pp. [in Ukrainian]
7. Izmailova M. A. Pedagogical interaction as a factor of improving the quality of training of specialists in secondary special educational institutions: candidate's thesis: 13.00.08 / Shui state pedagogical University. Shuya, 2005. 244 pp. [in Russian]
8. Ilyicheva V. A. Influence of the nature of pedagogical interaction between the teacher and students on the professional and personal development of the future teacher: candidate's thesis: 13.00.01 / Cherepovets state University. Cherepovets, 2000. 198 pp. [in Russian]
- 9/ Kirshtbaum E.I. Psychological protection. Moscow: Smysl, 2000. 182 pp.
10. Kovalchuk Z. Structural and functional semantics of the category "interaction" in pedagogical psychology. *Pedagogy and psychology of professional education*. 2013. No 2. Pp. 137 – 143. [in Ukrainian]
11. Kornilova T. V. Psychology of risk and decision-making. Moscow: Aspect Press, 2003. 286 pp. [in Russian]
12. Korotaeva E. V. Pedagogical interaction: formation of definition. *Pedagogical education*. 2007. No1. Pp. 73 – 82. [in Russian]
13. Kryukova T. L. Methods for studying coping behavior: three coping scales. Kostroma: Avantitil, 2007. 60 pp. [in Russian]
14. Leontiev A. A. Pedagogical communication. Moscow: Znanije, 1979. 48 pp. [in Russian]
15. Libina A.V. Coping intelligence. Moscow: Eksmo, 2008. 400 pp. [in Russian]
16. Malinovskaya E. L. Coping behavior as a subject of research of personality psychology. *Bulletin of the University of the Russian Academy of Education*. 2016. No 2. Pp. 134 – 138. [in Russian]
17. Pedagogical dictionary: textbook for students of higher educational institutions / [V. I. Zagvyazinsky, A. F. Zakirova, T. A. Strokova, etc.] / edited by V. I. Zagvyazinsky, A. F. Zakirova. Moscow: publishing center "Academija», 2008. 352 pp. [in Russian]
18. Podberezskij M. K. The Characteristic features of pedagogical interaction. *Bulletin of the Alfred Nobel University of Dnepropetrovsk*. Series "Pedagogy and psychology". 2011. No. 2. Pp. 31-36. [in Ukrainian]
19. Stones E. Psychopedagogics. Psychological theory and practice of learning: trans. from English. / edited by N. F. Talyzina. Moscow: Pedagogy, 1984. 472 Pp. [in Russian]
20. Trushchenko M. N. The problem of coping behavior in psychological literature. *Psychological Sciences: theory and practice*: proceedings of the international scientific conference. Moscow: Buki-Vedi, 2012. Pp. 13 -16. [in Russian]
21. Fedotova E. L. Pedagogical interaction as a factor of personal self-development of students and teachers: doctor's thesis: 13.00.01 / Irkutsk state pedagogical University, Irkutsk, 1998. 387 pp. [in Russian]

"Teacher – student/students" system as an interactive environment for coping behavior of teenagers

Ma Fu

Abstract. Positional inequality of participants in pedagogical interaction, coupled with the phenomena of empathy, sympathy, and antipathy in the events of lessons, is an objective condition for the formation of coping strategies for students in accordance with their personal attitudes. Using the Lazarus-Folkman method, it was found that the highest indicators in the "escape – avoidance", "confrontational coping" and distancing scales. These data indicate the tendency of the surveyed students to avoid solving problems, to show some aggressiveness and conflict in behavior, somewhat devaluing the significance of the problems that arise. This suggests the idea of the "teacher-student / students" system as the main determinant of the personal experience of students, which forms the appropriate styles of coexistence in the school present. This coexistence reproduces the overall picture of socialization processes in which the student defends his desire not only to be a person, but also a person of a certain type corresponding to the idea of the subjectivity of his own "I".

Keywords: pedagogical interaction, personal development, coping behavior, coping strategies, adolescence.